

ביאליסטוק

כתב: אמיר השכל
ערכה: נאוה רון

אתר ההנצחה ליהדות ביאליסטוק ביהוד

תוכן עניינים

3	כללי
3	יהודים בביאליסטוק
5	יהודים במלחמת העולם הראשונה
5	יהודים בין שתי מלחמות העולם
6	הקהילה היהודית בביאליסטוק בתקופת הכיבוש הסובייטית
7	הכיבוש הגרמני
8	מחוז ביאליסטוק
8	הקמת הגטו
9	התעודות מגטו ביאליסטוק
10	הפינוי לפרוזה'נה
11	הגטו כפי שהוא משתקף מהפרוטוקולים
14	בדרך להקמת מחתרת
14	הקמת חזית א'
14	הקמת חזית ב'
15	חיסול הגטאות במחוז ביאליסטוק
15	אקציית פברואר 1943
17	הגטו בין האקציות
18	סופו של הגטו
20	ההתקוממות בגטו
21	סיכום
23	מקורות
24	נספח
24	אפרים ברש (1892-1943)
26	מרדכי טננבוים (1916-1943)

ביאליסטוק

כללי

ראשיתה של העיר ביאליסטוק בכפר קטן, שהוקם ב-1320 על הנחל ביאלה. בשנת 1659 מסר אותה מלך פולין למצביא, שהדף את השוודים מאדמות פולין וליטא והוא הפך אותה למקום מושבו. ב-1749 קיבלה ביאליסטוק זכויות של עיר.

בין השנים 1795-1807 שלטה פרוסיה על ביאליסטוק, באותה עת איבדה טיקוצ'ין הסמוכה את הבכורה וביאליסטוק הפכה להיות בירה אזורית. ב-1807 סופחה ביאליסטוק לרוסיה ששלטה במקום עד מלחמת העולם הראשונה.

במאה ה-19, כאשר פולין הייתה תחת כיבוש, הייתה ביאליסטוק עיר גבול בין רוסיה וגרמניה. העיר נהנתה מצמיחה דמוגרפית וכלכלית והייתה למרכז טכסטיל. במלחמת העולם הראשונה נכבשה העיר על ידי גרמניה, ששלטה בה עד סוף 1918.

בתום מלחמת העולם הראשונה חזרה פולין להיות שוב מדינה עצמאית. ב-1921 עברה ביאליסטוק לשליטה פולנית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה העיר הייתה בתחום השליטה הסובייטי עד לפלישה הגרמנית לבריה"מ. ב-27 ביוני 1941 נכבשה ביאליסטוק על ידי הגרמנים. בשלוש שנות שלטונם במחוז רצחו הגרמנים יותר מ-120 אלף פולנים וביילורוסים.¹ ב-27 ביולי 1944 שוחררה ביאליסטוק על ידי הצבא האדום.

יהודים בביאליסטוק

ראשוני היהודים הגיעו לביאליסטוק ב-1703. היה זה הרוזן יאן קלמנס ברניצקי, שהזמין אותם להתיישב במקום ולתרום להתפתחותו הכלכלית. יהודים נהנו משוויון זכויות. במשך עשרות שנים הייתה הקהילה היהודית בביאליסטוק כפופה לקהילת טיקוצ'ין. רק באמצע המאה ה-18 קיבלה הקהילה מעמד עצמאי.

תחת השלטון הפרוסי איבדו היהודים חלק מזכויותיהם. הרוסים, ששלטו מאוחר יותר, לא שינו את המצב והשאירו את ההגבלות כמו שהן.

¹ פנקס קהילות פולין כרך שמיני, עמ' 141

בתחילת המאה ה-19 הובילו היהודים בסחר החוץ עם מזרח אירופה והיו ספקים של הצבא הרוסי. תהליך התיעוש של ביאליסטוק החל ב-1815 על ידי גרמנים, בדגש על תעשיית טכסטיל. רבים מהפועלים במפעלים אלו היו יהודים. בשנת 1850 נוסד בביאליסטוק בית חרושת ראשון לטכסטיל בבעלות יהודית. בסוף המאה ה-19 היו 80% ממפעלי הטכסטיל, 299 במספר, בבעלות יהודית.

במהלך המאה ה-19 גדל הישוב היהודי פי 12, מ-4,000 נפש בתחילת המאה, ל-47,783 בסופה. ב-1913 הגיע מספר היהודים לשיא של 61,500 נפש. ההתבוללות בביאליסטוק, יחסית לערים אחרות בפולין, הייתה קטנה הואיל ושני שלישי מתושבי העיר היו יהודים, שנתנו את הטון בכל תחומי החיים. ערב מלחמת העולם הראשונה היו בעיר 89,703 תושבים מהם, כאמור, 61,500 יהודים.

בית הכנסת הגדול

ב-1867 היו ביאליסטוק שני בתי כנסת, בית הכנסת "הישן" שהיה גם בית הכנסת הגדול. בית הכנסת השני היה "הכארשול" (בית הכנסת עם המקהלה), בית כנסת מודרני של המשכילים, שנבנה ביוזמתו של אביו של זמנהוף. בנוסף, היו בעיר עוד 16 בתי מדרש קטנים.

ביאליסטוק נמנתה עם המרכזים הראשונים של תנועת "חובבי ציון" ושל התנועה הציונית ברוסיה. ב-1883 הייתה ביאליסטוק כבר מרכז תנועת "חובבי ציון" והרב מוהליבר היה גם לרב העיר.

פועלים יהודים עבדו בכל ענפי התעשייה והמלאכה בעיר, במפעלי טכסטיל, טבק, בורסקאות, מאפיות, נגריות, מסגרות ועוד. מיד עם הקמת ה"בונד" נוסד סניף שלו בעיר. ב-1900 פקד את המקום משבר כלכלי, כ-70% מהמפעלים נסגרו ויהודים רבים עזבו את העיר.

בשנים 1905 ו-1906 פרצו בעיר מהומות ופוגרומים, בשני המקרים עקב רצח ראש המשטרה. היהודים הואשמו ברצח. בפוגרום הראשון נרצחו 26 יהודים ובשני כ-100, שנקברו בקבר אחים בבית הקברות הישן.

יהודים במלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ המלחמה גויסו יהודים לצבא הצאר. רבים מהם, תעשיינים, סוחרים ואנשי אינטליגנציה, ברחו מזרחה לרוסיה. ב-26 באוגוסט 1915 כבשו הגרמנים את העיר. יהודים רבים גויסו לעבודות כפייה וצעירים נשלחו למחנות עבודה בגרמניה. הגרמנים הקימו בעיר מועצה חדשה, שכללה גם חברים יהודים. הנהגת הקהילה התפרקה מכיוון שחבריה ברחו לרוסיה והוקם ועד זמני.

יהודים בין שתי מלחמות העולם

הצבא הפולני נכנס לביאליסטוק בפברואר 1919. בשנים 1919-1921 פקדו את האזור תהפוכות שלטון רבות, בולשביקים ושוב פולנים. המלחמה פגעה במשק הפולני והניתוק מרוסיה פגע במיוחד בביאליסטוק. על אף זאת, ביאליסטוק הייתה למרכז השני בגודלו של טכסטיל בפולין, אחרי לודז'. הענף הכלכלי השני בחשיבותו היה ענף המתכת.

ארכיב הכובץ היהודי בביאליסטוק - 1920

ב-1921 היו בביאליסטוק 39,602 יהודים, כ-51% מתושבי העיר. ב-1936 היו בעיר 42,482 יהודים מתוך 99,722 נפש. למרות הירידה במספר היהודים הגיעה הפעילות הפוליטית בין שתי המלחמות לשיא. מתוקף אופיה הפרולטארי של העיר היה ה"בונד" המפלגה החזקה ביותר במקום. במחנה הציוני בלטו: "הציונים הכללים", "המזרחיים" וה"רוויזיוניסטים".

אחת הסיבות המרכזיות למתח בין יהודים לפולנים, באותה תקופה, הייתה הזדהות של יהודים עם השמאל הרדיקלי והקשרים בין יהודים לקומוניסטים. יו"ר הקהילה היהודית היה שאול גולדמן, נציג ה"בונד". ב-1934 הוזמן המהנדס אפרים ברש, מהעיירה וולקוביץ הסמוכה, להיות המנהל הכללי של הקהילה.

בין המלחמות התפתחה בביאליסטוק מערכת בתי ספר יהודית מודרנית, מהגדולות בפולין. בחלק מבתי הספר לימדו בשפה העברית, בחלק בשפת האידיש ובשאר פולנית. בעיר הייתה פעילות ספורט ענפה ופעלו בה ארגוני ספורט של: "מכבי", "הפועל" ו"נורדיה".

בשנות ה-30, עם התגברות המשבר הכלכלי העולמי, החמירה האבטלה בפולין, התערער מעמדם הכלכלי של יהודי ביאליסטוק, כמו מעמדם של שאר יהודי פולין, והתגברה האנטישמיות.

ניתן להתרשם משגרת החיים היהודיים בביאליסטוק לפני השואה בסרטון הבא:

http://www.dailymotion.com/video/x2rq1s_jewish-life-in-bialystok-1939_politics

הקהילה היהודית בביאליסטוק בתקופת הכיבוש הסובייטי

הגרמנים כבשו את ביאליסטוק ב-16 בספטמבר 1939 ושהו בעיר במשך שישה ימים, עד לכניסת הצבא האדום. ב-28 בספטמבר עודכן הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. על פי ההסכם המעודכן הוחלפו שטחים בין גרמניה ובריה"מ, סוכם על חילופי אוכלוסין והותר לפולקסדויטשה, שחיו בשטחי בריה"מ, להתפנות לשטח הכיבוש הגרמני. הגרמנים נסוגו מביאליסטוק. במהלך הכיבוש הגרמני הקצר נרצחו כ-100 יהודים ולמעלה מ-200 בתי עסק נבזזו. אין פלא שכשנכנסו הסובייטים לעיר קיבלו אותם היהודים בהקלה ושמחה.

באותה תקופה הגיעו לביאליסטוק פליטים רבים ממערב ומרכז פולין, רובם מוארשה ולודז'. בנובמבר הגיע מספרם הרשמי ל-33,000. השלטונות הסובייטים שמו לעצמם מטרה להפוך, מהר ככל האפשר, את אותם פליטים לאזרחים סובייטים. חצי מהפליטים סרבו ונאלצו לחזור כלעומת שבאו או לברוח לאזורים אחרים, ואחרים גורשו לסיביר ומחנות עבודה בבריה"מ. הגעתם של הפליטים לביאליסטוק יצרה מצוקת דיור, גרמה לעליית מחירים ואבטלה ויצרה מתח בין תושבי המקום והפליטים.

אחד הצעדים הראשונים של המשטר הסובייטי החדש היה הלאמת אמצעי היצור, בנקים ובתי מסחר. שינויים אלו השפיעו על מעמדן החברתי של קבוצות שונות מיהודי העיר. מעמד העצמאיים חוסל, השכבות העליונות והבינוניות נושלו מנכסיהן והורגשה ירידה ברמת החיים של רוב יהודי העיר. הסובייטים שמו לעצמם מטרה לדכא כל פעילות פוליטית יהודית בדגש על: המפלגות הציוניות, הזרם הדתי ומפלגת ה"בונד", שבאופייה בפולין הייתה אנטי סובייטית. בששת השבועות הראשונים לשלטון הסובייטי חוסלה כל תשתית ה"בונד" וכמעט כל מנהיגיו נאסרו. בתוך תקופה קצרה יחסית נפסקה הפעילות התוססת של בתי הספר היהודיים, תנועות הנוער, חיי דת ותרבות. יחד עם זאת, יהודי ביאליסטוק למדו להתמודד עם השלטון החדש.

הכיבוש הגרמני

ערב הכיבוש הגרמני מנתה אוכלוסיית ביאליסטוק כ-105 אלף תושבים מהם כ-50 אלף יהודים. עד לכניסת הגרמנים השתרר בעיר תוהו ובוהו. פולנים תקפו יהודים. ב-27 ביוני 1941, יום שישי, נפלה ביאליסטוק בידי הגרמנים. באותו יום הגיעו לעיר שתי פלוגות משטרה של גדוד 309, שקיבלו הוראה להוציא להורג קומיסרים ויהודים. יהודים, שנתפסו ברחובות, הובלו לבור בפאתי העיר ונורו למוות. כ-800 יהודים רוכזו בבית הכנסת הגדול ונשרפו חיים עם הבניין. במהלך היום נרצחו כ-2,000 יהודים. יום זה זכה לכינוי "יום השישי העקוב מדם".

הרב ד"ר אליהו רזנמן

ב-29 ביוני, זימן המושל הצבאי הגרמני את הרב הראשי, ד"ר אליהו רזנמן, ופקד עליו להקים, תוך 24 שעות, יודנראט בן 12 איש. יושב הראש של היודנראט היה הרב רזנמן אבל בפועל נוהל היודנראט על ידי אפרים ברש. היודנראט היה, כמעט כולו, מורכב מעסקנים מוכרים בקהילה, אנשים ברמה חברתית גבוהה.

ב-3 ביולי נתפסו כ-300 אנשי אינטליגנציה, שנורו למחרת בשדה ליד פייטרשה, כ-3.5 ק"מ צפון מזרחית ביאליסטוק. ב-8 ביולי בוצע חיפוש אצל התושבים אחר רכוש ציבורי, שלטענת הגרמנים נבזז לפני כניסתם לעיר. באותו יום הגיע הימלר לביקור, וכשהוא שמע על כמות הרכוש שנתפסה, הוא נתן הנחיה להוציא להורג 2,000 יהודים. ההוצאות להורג החלו ב-12 בחודש. בתוך 24 שעות נרצחו כ-4,000 יהודים. בשבועיים הראשונים לכיבוש נרצחו כ-7,000 יהודים מכלל הציבור.

מחוז ביאליסטוק

מחוז ביאליסטוק גבל בצפון עם ליטא, בצפון-מערב עם פרוסיה המזרחית, במערב ובדרום-מערב עם הגנרלגוברנמן, בדרום-מזרח עם אוקראינה ובמזרח עם ביילורוסיה. אוכלוסיית המחוז מנתה 1,130,000 איש, רובם פולנים, ובנוסף: ליטאים, אוקראינים וביילורוסים. במחוז חיו כ-150 אלף יהודים. מראשית הכיבוש ועד ה-15 באוגוסט 1941 היה האזור בשליטת המנהל הצבאי. ב-17 ביולי הנחה היטלר להעביר את שטחי המזרח לניהול אזרחי. בהוראה נוספת מינה היטלר את אריך קוך, מושל פרוסיה המזרחית, לתפקיד נציב הרייך של אוקראינה ומושל מחוז ביאליסטוק. בנובמבר 1942, כאשר החלו לחסל את היהודים במחוז ביאליסטוק, עברו הגטאות במחוז לשליטת משטרת הביטחון-הסיפיו והגסטאפו. חשוב להדגיש, כי מחוז ביאליסטוק סופח לפרוסיה המזרחית ולא היה חלק הגנרלגוברנמן.

הקמת הגטו

ב-26 ביולי פורסמה הוראה על הקמת גטו. ברש הצליח לשכנע את הגרמנים לבנות את הגטו באזור מגורים טוב יותר מהתכנון היות והיו מרוכזים בו מפעלי יצור חשובים, שיהודים רבים עבדו בהם. המעבר לגטו הושלם ב-1 באוגוסט 1941. האזור הוקף בגדר עץ גבוהה מחופה בתיל דוקרני. עם המעבר לגטו הורחב היודנראט ל-24 חברים. לגטו נדחסו 43,000 יהודים, שתיים עד שלוש משפחות נדחסו בחדר אחד.

מפת 16 ביאליסטוק

התעודות מגטו ביאליסטוק

בשלהי 1945 או בתחילת 1946 הודיעה עובדת של "הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית", כי בעיירה ריישא נמצא רופא יהודי, ששירת בצבא הפולני, וברשותו מזוודה מלאה בתעודות. הרופא היה מוכן למסור את התעודות תמורת פיצוי. היו אלו פרוטוקולים של ישיבות היודנראט של ביאליסטוק. מתברר, שגם בביאליסטוק אספה המחותרת חומר היסטורי כדי לתעד את מאורעות המלחמה.

היה זה מרדכי טננבוים, שנשלח על ידי הארגון היהודי הלוחם בוארשה, כדי לארגן

מרדכי טננבוים

התנגדות בביאליסטוק. טננבוים, שהושפע ממפעלו של ההיסטוריון עמנואל רינגבלום בוארשה, השפיע על ברש להעתיק את תעודות היודנראט ולהחביא אותן. ביומנו של טננבוים, "דפים מן הדליקה", הוא כותב את הדברים הבאים: "**ברש**] הבטיח להדפיס ולהכין להטמנה את התעודות של היודנראט".² ברש צירף לפרוטוקולים גם תמונות ותעודות, שנמצאו בבגדים של נרצחים בטרבלינקה, שבגדיהם הוחזרו לגטו ביאליסטוק לתיקון

וניקיון, הודעות שפורסמו בחוצות הגטו על ידי היודנראט ועדויות של אנשים, שבאו

לביאליסטוק מערים אחרות. באיסוף התעודות והעדויות לביאליסטוק עסק במיוחד צבי מרסיק תחת הנחייתו של טננבוים. לאחר פטירתו של מרסיק המשיך במפעל פאטליוק. טננבוים עצמו כתב יומן והצפין פרוטוקולים משיבות תנועת "החלוץ דרור" בוארשה. טננבוים פעל, באמצעות חברתו טמה שהייתה קשרית, להשיג תעודות גרמניות מקוריות.³ כבר בפברואר 1943 חיפש טננבוים מקום מבטחים לחומר התיעודי. התעודות נשתמרו בתוך שלוש קופסאות פח סגורות, שנמסרו לפולני, ד"ר

טמה שניידרמן

פיליפובסקי. הן נשלחו בשני משלוחים, הראשון במרץ 1943 והשני, חודשיים מאוחר יותר, במאי.

² נחמן בלומנטל, דרכו של יודנראט, עמ' יא

³ טמה מצאה את מותה באקציה ינואר 1943 בגטו וארשה. כמה מהמעתיקות ועובדות הארכיון בגטו ביאליסטוק מצאו את מותן באקצית פברואר 1943 בביאליסטוק.

נמצאו 52 פרוטוקולים. הראשון שבהם מה-2.8.1941 והאחרון מה-11.11.1942. שלושים ושניים מהפרוטוקולים הם של ישיבות היוזנראט, עשרה פרוטוקולים הם של ישיבות מנהלי המחלקות, שמונה של אסיפות שונות ושניים: של "עצרת המשטרה היהודית" ושל "יום השנה ליסוד היוזנראט".

יש להניח, כי נערכו ישיבות יוזנראט גם לאחר ה-11 בנובמבר 1942, אולם אין תיעוד לאותן ישיבות.⁴ הפרוטוקולים, למעט אחד שנכתב בעברית, נרשמו בידיש על ידי רפאל גוטמן. ידוע שהפרוטוקולים נרשמו גם בגרמנית עבור השלטונות, אי לכך, סביר להניח שלא כל מה שנאמר בישיבות תועד בפרוטוקולים. הפרוטוקולים קצרים, סכמטיים ובסופם החלטה. מהפרוטוקולים משתקפת דמותו הדומיננטית של ברש, שאינו מניח לחברי היוזנראט להסיט אותו מן הדרך. ברוב המקרים אין ניסיון מצד שאר המשתתפים לשנות את דעתו. יחד עם זאת, ברש מזמן ישיבות יוזנראט כאשר גזירות חדשות נראות באופק, מתוך כוונה לשתף את האחרים באחריות שבקבלת ההחלטות. את רוב הישיבות פותח ומסיים הרב רוזנמן, יושב הראש הממונה, ומיד הוא מעביר את רשות הדיבור לברש, שהוא למעשה היו"ר בפועל.

בהמשך להחלטות היוזנראט, כפי שבאו לידי ביטוי בפרוטוקולים, פורסמו בחוצות הגטו הודעות מטעם היוזנראט לידיעת הציבור. נמצאו 435 הודעות בין התאריכים 8.7.1941 - 1.4.1943. ניתן לראות, שבידינו הודעות מעבר לתאריך פרסום הפרוטוקול האחרון, שכאמור פורסם ב-11.11.1942. ההודעות הוסתרו בשלושה מוקדים: במוקד הראשון הודעות 1-195 שפורסמו בין התאריכים 8.7.1941 עד 31.12.1941, הודעות 196-375 שפורסמו בין התאריכים 1.1.1942 עד 31.12.1942 והודעות 376-435 שפורסמו בין התאריכים 1.1.1943 ועד 1.4.1943. הודעות פורסמו בידיש, רובן כתובות באופן יבש וענייני.⁵

הפינוי לפרוז'נה

ב-11 בספטמבר 1941 קיבל היוזנראט דרישה להכין רשימת של אנשים שלא עבדו, ילדים ומוגבלים לצורך פינויים לפרוז'נה (כ-100 ק"מ דרומית ביאליסטוק). הרכבת הרשימות הוטלה על היוזנראט. בעלי מקצוע, אנשי יוזנראט, שוטרים וכבאים לא נכללו ברשימות הגירוש. החל מה-18 בספטמבר, ערב ראש השנה, ובמשך חודש ימים, הועברו כ-4,500 איש לגטו פרוז'נה.

⁴ שם, עמ' כז

⁵ שם, עמ' יז

חלק מהמגורשים הסתננו חזרה לגטו ביאליסטוק. הפינוי לפרוזה היה מלווה בשערוריות, בפרוטקציוניזם ובגילויי שחיתות.

הגטו כפי שהוא משתקף מהפרוטוקולים

ראשית יש לקחת בחשבון, כי קיימים פרוטוקולים עד ה-11.11.1942, תחילת ההשמדה של יהודי מחוז לובלין. זו למעשה התקופה השקטה, יחסית, של גטו ביאליסטוק. את פרק הזמן הזה ניתן לחלק לשתי תקופות: תקופת התארגנות, שנמשכה עד 1.2.1942, ותקופה של ייצוב והתעסקות מואצת בהגברת הייצור של הגטו.

תחילתה של תקופת ההתארגנות בהתאוששות מהגירוש לפרוזה וייצוב החיים בגטו. בשלב זה נדרש היודנראט להתמודד עם פליטים, שחזרו מפרוזה לגטו, טיפול במצב הכספי של היודנראט, גביית מיסים מתושבי הגטו, תמיכה כספית ביהודי ביאליסטוק, שהועברו לפרוזה, שיפור תנאי התברואה בגטו, הרגעת הציבור ושיקום מעמדו של היודנראט, שבעקבות טיפולו בגירוש לפרוזה ספג ביקורת ציבורית קשה. בשלב זה תכננו הגרמנים לפצל את הגטו לשני חלקים, בדומה למה שנעשה בגטאות רבים, ברש פעל בהצלחה לסיכול התוכנית.

ב-1 בפברואר 1942 התקיימה אסיפה כללית בגטו. הרב ד"ר רוזנמן, יו"ר היודנראט, פתח את האסיפה בדברים הבאים: "לעומת ערי-גטאות אחרות ביאליסטוק היא בבחינת גן-עדן"⁶. זו תחילתה של תקופת הייצוב של הגטו. ברש ראה בהבטחת חייהם של תושבי הגטו יעד מרכזי וזכה לתמיכה רחבה מצד שאר חברי היודנראט. על פי תפיסתו של ברש הדרך להבטחת חיי תושבי הגטו הייתה על ידי הפיכתו לגטו יצור חיוני למשק המלחמה הגרמני. את ישיבת היודנראט מה-1 במרס 1942 פתח ברש בדברים הבאים: "כידוע, מרכז פעילותנו שיש בה כדי להצילנו הוא-התעשייה המתפתחת מאוד. אנו מקבלים הזמנות חדשות למגפי לבד, מברשות, מעטפות. ידידנו הטובים מוליכים את האורחים, הבאים לגטו, קודם כל למפעלי התעשייה..."⁷.

⁶ שם, עמ' 124

⁷ שם, עמ' 138

המוטיב של עבודה וציות כמרשם להצלה, חוזר על עצמו, משלב זה והלאה, בדבריו של ברש כמעט בכל ישיבת יודנראט. ב-22 במרס אומר ברש את הדברים הבאים: "שמענו שיש ביקורת על פעולותינו, לפיכך אני מבקש להצהיר שמטרתנו אחת: להציל את נפשותינו עד גמר המלחמה. שיטותינו בכך:

1. למלא את ההוראות במאת האחוזים.

2. להיות מועילים - דבר זה ייתן בידי הטוענים לזכותנו חומר לטובתנו.

3. התנהגות שתשביע את רצון השלטונות הגרמניים, כדרך שיהודים נוהגים בחיי גלות שלהם.

תערוכת התעשייה⁸ מוכיחה את מידת התועלת שיש בנו, היא עושה רושם עצום ואני מקווה שיהא בה משום תועלת לא רק לגטו, אלא תשנה את הדעה על היהודים בכלל.⁹

יהודי הגטו הועסקו במפעלים ובתי מלאכה בגטו ומחוצה לו ובעבודות כפייה שונות. בין אוגוסט 1941 ועד אמצע 1942 הוקמו בגטו 20 מפעלי תעשייה ומלאכה. ביולי 1942 הועסקו במפעלים 8,600 איש. ב-10 באוקטובר 1942 דיווח ברש על תעסוקה של 14 אלף איש מתוך 35 אלף תושבים. באותה הזדמנות הוא עדכן, שמטרתו להגדיל את מספר העובדים ל-20-21 אלף איש.¹⁰

בדומה לגטאות אחרים בפולין, אחת הדרכים לגונן על אלו שלא היו מסוגלים או מתאימים לעבוד במפעלים הייתה לקלוט אותם כפקידים במנגנון היודנראט. ביולי 1942 מנה מנגנון היודנראט בביאליסטוק 2,201, הרבה מעבר לנדרש. עקב היקפי כוח האדם לא היה בכוחו של היודנראט לשלם לעובדיו שכר. הפיצוי של אותם פקידים היה התעודה, שהיוותה למעשה תעודת ביטוח לחיים, פטור מעבודות קשות, מנת לחם מוגדלת ומנות מזון מיוחדות לפרקים.¹¹

⁸ בבנין גרמני, מחוץ לגטו, הוקמה תערוכה שהוצגו בה מוצרים שיוצרו בגטו. התערוכה הייתה מיועדת למבקרים גרמנים.

⁹ שם, עמ' 148

¹⁰ שם, עמ' 246

¹¹ שם, עמ' 108

מצב התזונה בגטו, בהשוואה לגטאות אחרים, היה בהחלט סביר בזכות הברחות מזון ובעזרתם של כ-100 עגלונים, שהועסקו בחברות גרמניות והחזיקו ברישיון יציאה מהגטו. באביב 1942 עודדה מחלקת האספקה של היודנראט לטפח חלקות חקלאיות קטנות, שנודעו בשם "גני ברש" והניבו קילוגרמים רבים של ירקות. בגטו היו בעלי חיים ובמיוחד פרות שסיפקו חלב. ניהול נבון של מחלקות הכלכלה והאספקה מנעו תמותה מרעב בגטו.

בגטו פעלו כ-160 רופאים. הוקמו: מוסדות בריאות, בית חולים למחלות זיהומיות, שלושה בתי מרקחת בפיקוח היודנראט ושני בתי מרחץ. הודות למאמצי מחלקות הבריאות והתברואה נשמרו בגטו תנאים סניטריים סבירים, לא פרצו בו מגיפות והעלייה בתמותה נבלמה. הגטו חולק ל-190 אזורים, עליהם הופקדו מנהלים, שדאגו לתחזוקת האזור.

בגטו פעלו בתי אבות ושני בתי יתומים. באוגוסט 1941 קיבל היודנראט אישור לפתוח בתי ספר. מלבדם, ארגנה מחלקת התרבות קורסים מקצועיים ובתי מלאכה קטנים.

משטרת הגטו בפיקודו של יצחק מרקוס מנתה כ-200 שוטרים, רבים מהם מקרב האינטליגנציה. משימות המשטרה היו: שמירה על סדר ומשמעת, פיקוח תנועה ברחובות, שמירה על ניקיון, לחימה בפשע, שמירה בבנייני היודנראט ועל גדר הגטו. בהמשך הוקמה במשטרה מחלקה לגביית מיסים. במרתף בניין היודנראט היה בית מעצר וברחוב זמנהוף היה בית סוהר. מרגע שהוקמה המשטרה היא נתפסה כגוף שלילי, למרות שרבים מתבריה נודעו כאנשים הגונים. יחד עם זאת היו במשטרה קבוצת שוטרים סחטנים, מלשינים ומשרתי גסטאפו. ביוני 1942 ביצע ברש טיהור במשטרה. הוא הדיח את זליקוביץ ואנשיו, ששיתפו פעולה עם הגסטאפו וסחטו את יהודי הגטו, ובהזדמנות זו גם טיפל בגורמים שליליים נוספים שהיו במשטרה.

לסיכום פרק זה של גטו ביאליסטוק ניתן לומר, שבשנה, החל מאמצע אוקטובר 1941 ועד לאמצע אוקטובר 1942 היה המצב בגטו סביר. רוב התושבים היו מועסקים. התזונה ושרותי הבריאות היו סבירים והייתה תחושה, שניתן יהיה לעבור את המלחמה בשלום. הרגשה זאת יצרה אווירת רגיעה גם כאשר הגיעו לגטו ידיעות על חיסול קהילות בפולין ובשטחים המזרחיים.

בדרך להקמת מחתרת

הגישושים הראשונים להקמת מחתרת אנטי נאצית בוצעו כבר באוקטובר 1941 על יד טדיאוש יקובובסקי, מראשי הקומוניסטים הפולנים בעיר, שהעביר הצעה להקים מחתרת משותפת לקומוניסטים פולנים ויהודים. באביב 1942 הוקם "הוועד האנטי-פשיסטי", שמנה בשלב זה כמה עשרות חברים.

תנועות הנוער הציוניות חזרו לפעול בחשאי בדצמבר 1941. מרדכי טננבוים, מנהיג "החלוץ הצעיר דרור" בוילנה, עבר עם אנשיו לביאליסטוק, שנחשבה בטוחה יותר. בחודשים הראשונים עסקו חברי "דרור" בסיוע לפליטים, עבודות גינון ושיכון. ב-24 במרס 1942 יצא טננבוים לוארשה, עיר הולדתו, ומרכז הפעילות המחתרתית.

ח'יקה צ'אסמן

ימים לאחר הגעתם של חברי "דרור" לביאליסטוק הגיעו לעיר שלושה חברי תנועת "השומר הצעיר". ח'יקה גרוסמן, ילידת ביאליסטוק ופעילה בוילנה, הצטרפה אליהם בינואר 1942. ח'יקה נפגשה עם ברש, סיפרה לו על ההשמדה בוילנה וביקשה, שהוא יאפשר לחברי "השומר הצעיר" להיקלט בעיר. ברש נענה לבקשתה.

הקמת חזית א'

המאמצים הראשונים להקים מחתרת מאוחדת נכשלו. הקומוניסטים סירבו לשתף פעולה עם הציונים. לאחר מו"מ ממושך נענו הקומוניסטים להקים, באוגוסט 1942, גרעין מחתרת משותף עם חברי "השומר הצעיר" וצעירי ה"בונד". גרעין זה נקרא חזית א'.

הקמת חזית ב'

בנובמבר 1942 חזר טננבוים לביאליסטוק ופעל לאיחוד כל התנועות לחזית אחת. הקומוניסטים התנגדו לצירוף "הדרור" לחזית א'. טננבוים החל בשיחות עם ח'יקה גרוסמן ובין השניים נוצרו יחסי קירבה. ברש היה מודע לפעילותו של טננבוים וסייע לו בנשק ובכסף, על אף שהוא האמין, כי יצרנות הגטו תבטיח את המשך קיומו. טננבוים המשיך במגעים עם הקומוניסטים ובמקביל פתח במו"מ עם חברי תנועות הנוער האחרות בגטו. אנשי "השומר הצעיר" הסתייגו משיתוף פעולה עם בית"ר והחשדנות הייתה הדדית. כל זה נמשך עד ינואר 1943, אז עלה בידי טננבוים לגבש חזית לחימה שנייה, חזית ב', שכללה את "דרור", "השומר הצעיר", בית"ר, "הנוער הציוני" ופלג של ה"בונד" שלא הצטרף לחזית א'.

חיסול הגטאות במחוז ביאליסטוק

באוקטובר 1942 הגיעו שמועות על כוונת הגרמנים לחסל את הגטאות במחוז. ברש קיבל הבטחה, כי גטו ביאליסטוק לא יפגע. ב-2 בנובמבר 1942, עם תחילת האקציות במחוז, נסגר גם גטו ביאליסטוק והיציאה לעבודה מחוץ לגבולותיו הופסקה.

אקצית פברואר 1943

באמצע ינואר התקבלה החלטה בדבר פינוי חלק מיהודי ביאליסטוק. נבחנה אפשרות להחליף את העובדים היהודים בעובדים ביילורוסים. רבים מתושבי הגטו הכינו לעצמם מקומות מסתור. טננבוים המשיך במאמציו לאחד את שתי החזיתות ובמקביל הכין תוכנית פעולה למקרה של גירוש. חברי ה"דרור" החליטו, שאם יוחלט לפעול, האות לתחילת הלחימה יהיה הצתת בניין היודנראט. העמדה של "השומר הצעיר", שהתחילו להעביר חלק מאנשיהם ליערות, הייתה לפתוח במרי מזוין עם תחילת האקציה.

במפגש בין ברש וטננבוים ב-4 בפברואר עדכן הראשון, כי הוא הצליח לשכנע את הגרמנים לצמצם את מספר המגורשים מ-17,600 ל-6,300. המגורשים יבחרו על ידי היודנראט מאלו שלא עבדו. בנוסף, הובטח לו, שלעובדי היודנראט ולפועלי היצור לא יאונה רע. על פי הנתונים החליט טננבוים, כי פתיחה בהתנגדות מיידית משמעותה התאבדות. הסיכום היה, שאם הגרמנים ירחיבו את האקציה, מעבר למה שסוכם, או בגטו תפרוץ התקוממות ספונטנית, תפתח המחותרת בפעולה.

ב-5 בפברואר 1943 נכנסו לגטו 80 אנשי גסטאפו ושוטרים גרמנים חמושים, שהגיעו לבנין היודנראט כדי לגייס את השוטרים היהודים. רבים הסתתרו. בבוקר הצליחו

הגרמנים לאסוף כ-500 איש. השוטרים היהודים סירבו לשתף פעולה. בדרך למקום האיסוף התיז על הגרמנים פליט מסלונים, יצחק מלמד, חומצה גופרתית. החייל, שנפגע בעיניו, פתח באש והרג חייל גרמני בשגגה. בתגובה, לקחו הגרמנים 100 יהודים וירו בהם למוות. מלמד נתפס ונתלה.

בסיכום היום הראשון נתפסו כ-2,000 יהודים ומאות נרצחו ברחובות הגטו. היות והשוטרים היהודים סירבו לשתף פעולה, הובאו למחרת לגטו שוטרים אוקראינים וביילורוסים. הפעם נתפסו עוד כאלף איש. כשנוכחו הגרמנים, שבכל יום הם

תופסים פחות אנשים, הם הציעו שחרור מהטרנספורט תמורת מידע על מקומות מיסתור. רבים לא עמדו בפיתוי והלשינו.

האקציה הסתיימה ב-12 בפברואר. במהלך השבוע גורשו כ-10,000 יהודים ועוד כאלף נורו למוות. למעט מקרי התנגדות בודדים לא הייתה התקוממות מאורגנת, למרות שכמות המגורשים עלתה על 6,300. במהלך האקציה נתפסו מקצת מהקומוניסטים וחברי השומר הצעיר. תוצאות האקציה עוררו לבטים קשים בגופי המחותרת ביחס למטרה ולתכלית, כאשר הדילמה שעמדה בפניהם הייתה לחימה בגטו או יציאה ליער והצטרפות לפרטיזנים.

הגטו בין האקציות

מנובמבר 1942 ועד ינואר 1943 שולחו לטרבלינקה ואשוויץ 100-120 אלף יהודים ממחוז ביאליסטוק. בפברואר 1943 נוספו אליהם עוד כ-10,000 מיהודי ביאליסטוק. במרס נותרו במחוז בין 28-30 אלף יהודים, כולם בגטו ביאליסטוק, שגבולותיו צומצמו לאחר האקציה הראשונה.¹²

לאחר הגירוש התחזק מעמדו של ברש. ברש הוכיח לתושבי הגטו, כי הגרמנים עמדו בהבטחתם לא לגרש את העובדים ובני משפחותיהם. האמונה, כי הגברת היצור עבור הגרמנים, התחזקה. רבים מתושבי הגטו ביקשו להצטרף לבתי החרושת. הידיעות על המפלה הגרמנית בסטלינגרד גם היא גרמה לחיזוק תחושת הביטחון.

הביילורוסית, שהיו אמורים להחליף את יהודי העיר ככוח עבודה עובד, התקשו להיקלט במקום ולא היו יכולים למלא את מקומם של המומחים היהודים בייצור התעשייתי, לפיכך, גברה הדרישה לכוח אדם. במרס הגיעו לגטו פליטים מגטו גרודנה, שסיפרו על חיסול הגטו, וניצול מטרבלינקה, שהעיד על אופיו של המקום. עדותו שימשה גורם מדרבן למחתרת.

שתי המחתרות ניצלו את תקופת הרגיעה כדי לקלוט חברים חדשים ולחסל מלשינים. קבוצה של אנשי "בונד" הצטרפה לחזית ב'. עיקר המאמצים כוונו ליצור נשק ובמקביל הוחל בהוצאת חברים ליערות. בכל מה שנוגע לדילמה לחימה בגטו או יציאה ליער כותב טננבוים ביומנו ב-19.2.1943 את הדברים הבאים: **"גישתנו-מילוי התפקיד הלאומי בתוך הגטו (לא לעזוב את הזקנים לבדם!)**. **ואם נשארת בחיים-הזדיין וצא היערה.**"¹³

עיקר היוצאים מהגטו ליערות היו קומוניסטים, שהצטרפו לפרטיזנים הקומוניסטים, וחברי תנועת "השומר הצעיר", שהושפעו מהקומוניסטים. חברי חזית ב' נשארו בגטו. טננבוים פנה לארמיה קריובה בבקשת עזרה לנשק, אולם ללא תוצאות. מנגד, גרמנים אנטי פשיסטים סיפקו למחתרת בגטו: נשק, תרופות ומידע מודיעיני.

בשלב זה החלו חילוקי דעות בין ברש לטננבוים. בעוד שברש סבר, שמעתה יניחו הגרמנים לתושבי הגטו, סבר לעומתו טננבוים, שקץ הגטו קרב. חילוקי הדעות ערערו את מערכת היחסים בין השניים.

¹² פנקס קהילות פולין כרך שמיני, עמ' 161

¹³ מרדכי טננבוים, דפים מן הדליקה, עמ' 50

המחתרות פעלו להמשך אגירת נשק אולם למרות המאמצים כמות הנשק הייתה עדין קטנה. בגטו נותרו בשלב זה כ-28,000 יהודים: 17,080 פועלים ו-11,000 ילדים וזקנים, שלא היו כשירים לעבודה. בחודשים מרס-מאי היה שיפור במצב הכלכלי של תושבי הגטו, שנבע מארגון יעיל ומספר גדול של הזמנות לייצור תעשייתי.

דניאל מושקוביץ

בסוף יולי 1943 התפוגג המתח בין שתי המחתרות והן התאחדו. מפקד המחתרת היה מרדכי טננבוים וסגנו היה דניאל מושקוביץ מהקומוניסטים. מפלות הגרמנים ומטוסים סובייטים, שחלפו מעל העיר הפיחו תקווה שהמלחמה עומדת לפני סיום.

סופו של הגטו

באביב 1943 החליט הימלר להשתלט על אמצעי היצור של גטו ביאליסטוק, לחסל את הגטו, להעביר את אמצעי היצור והעובדים הכשירים למחוז לובלין ואת הבלתי כשירים לטרבלינקה. על ביצוע התוכנית הופקד גלובוצ'ניק. בעקבות הלקחים ממרד גטו וארשה תכנן גלובוצ'ניק להשתלט קודם על אמצעי היצור בבתי החרושת ורק אחר כך לבצע סלקציה בין הכשירים והבלתי כשירים לעבודה.

ביום ראשון, ה-15 באוגוסט, החליט הפיקוד הגרמני להתחיל בגירוש למחרת. ברש זומן למפקדה הגרמנית ונמסר לו על ההחלטה להעביר את יושבי הגטו, משפחותיהם וציוד בתי החרושת ללובלין. כל ניסיונותיו למנוע את הגזרה נכשלו. בלילה נכנסו לגטו מאות גרמנים והם השתלטו על מפעלי היצור. שוטרים חסמו את הכניסות לגטו וברש נדרש לשלוח את השוטרים היהודים להוציא את האנשים מהבתים. מתוך 28-30 אלף איש, שהיו בגטו, התייצבו עד הצהרים קרוב ל-20 אלף. רבים הסתתרו בבונקרים ואחרים ברחו לבתי החרושת. הגרמנים פשטו על בתי החרושת והרגו מסתתרים רבים. כשבוע ימים נמשך המצוד. בין ה-17-23 באוגוסט יצאו מביאליסטוק 14 רכבות: 12 לטרבלינקה ומשם ללובלין ושתיים לאושוויץ. מתוך יותר מ-28 אלף יהודי ביאליסטוק נבחרו כ-15 אלף לעבודה ונשלחו למחוז לובלין, למחנות בלז'ין ופוניאטובה; 7,600 נשלחו לטרבלינקה וכ-4,000 לאושוויץ. יהודים רבים נרצחו ברחובות הגטו ובמקום הריכוז.¹⁴ לקראת סוף האקציה רצחו הגרמנים 300 חולים, שנותרו בבית החולים היהודי. עם העובדים הועברו ללובלין חמישה ממפעלי היצור של הגטו.

¹⁴ פנקס קהילות פולין כרך שמיני, עמ' 163

ב-17 באוגוסט הקימו הגרמנים גטו קטן זמני, אליו הועברו 700-1000 איש, ובהם מנהלי בתי חרושת, מומחים, בעלי תפקידים מיוחדים ביוזנראט, כולל ברש ובני משפחותיהם. ב-8 בספטמבר חוסל הגטו הקטן ויושביו שולחו למחוז לובלין. רבים מיהודי ביאליסטוק, כולל ברש ושאר חברי היוזנראט, מצאו את מותם ב-3 בנובמבר 1943 במסגרת מבצע "חג הקציר".

ב-8 בספטמבר הועבר הגטו לניהול חברת נאמנות גרמנית, שהעבירה את הרכוש הנותר לגרמניה. במהלך העבודות בגטו נמצאו יהודים מסתתרים. חלקם נרצחו ביער הקרוב וחלקם נשלחו למחנה שטוטהוף. במאי 1944 נותרו כמה עשרות גברים יהודים בבית הסוהר המקומי והם גויסו לקומנדו 1005.

ביום השני לאקציה, ה-17 באוגוסט, הפרידו הגרמנים קבוצת ילדים, שנועדה להחלפה בחיילים גרמנים, שנשבו על ידי הבריטים. טרנספורט ובו 1,200 ילדים ו-60 מבוגרים הגיע ב-24 באוגוסט לטרזיינשטט, אולם העסקה לא יצאה לפועל, ב-7 באוקטובר 1943 שולחו הילדים לאושוויץ והומתו בגז.

Lf. Nr.	Name u. Vornamen	Geo. Jahr	Geb. Ort	Mutter	Vater
1	Skura Beja	1933	Szczuczyn	Ester	Kendel
2	Balinska Miriam	1933	Bialystok	Roehl	Lejb
3	Beder Doba	1934	"	Leja	Dawid
4	Niebieski Motel	1936	"	Elka	Bencion
5	Borsukowski Chaim	1933	"	Bejla	Mojzse
6	Stekelszczyk Chaim	1934	"	Rywka	Aron
7	Seroka Abram	1934	"	Sima	Mojzse
8	Baran Abram	1933	"	Mera	Srolka
9	Baran Herszl	1933	"	"	"
10	Czarniecki Tewel	1934	"	Roehl	Gerszon
11	Czarniecki Jankiel	1933	"	"	"
12	Czarniecki Ozer	1933	"	"	"
13	Halbstejn Anna	1939	Warschau	Motel	Szymon
14	Rejzer Icchok	1933	Bialystok	Rywa	Sajja
15	Szuster Etel	1934	"	Roehl	Motel
16	Lancewicz Josef	1934	"	Mala	Icchok
17	Lipski Josef	1933	"	Chana	Lejbl
18	Czarna Mendel	1935	"	Szosza	Mojzse
19	Jola Szejndel	1934	"	Drosza	Jankiel
20	Wola Dawid	1935	"	"	"
21	Brozowski Ruwa	1933	"	Etka	Szloma
22	Boskies Hejer	1933	"	Raja	Syncha
23	Boskies Cecel	1937	"	"	"
24	Brajzman Josef	1934	"	Rywka	Szloma
25	Szwarc Zarel	1934	Grodno	Chana	Lejzer
26	Szwarc Abe	1932	Bialystok	Mera	Abram
27	Makowska Rejtel	1925	"	Tajbel	Szmil
28	Makowska Dwojra	1934	"	"	"
29	Nowinski Jankiel	1937	"	Chana	Chone
30	Kawowicz Aron	1933	"	Estera	Israel
31	Grynberg Benisk	1931	"	Genia	Szloma
32	Rassap Josef	1931	Homel	Rywka	Jankiel
33	34 Kaplan Hirsz	1931	Bialystok	Berta	Jakob
34	Jelin Hana	1931	Warschau	Mera	Lejzer
35	Zapicer Josef	1931	Bialystok	Roehl	Zelik
36	Gotlib Mojzse	1931	"	Dwojra	Chajm
37	Mengier Monia	1933	"	Gitla	Zalmen
38	Wasilkowski Pima	1933	"	Sima	Neach
39	Gorfinkel Chana	1933	"	Zlata	Israel
40	Lewin Ala	1936	"	Ester	Jakob
41	Adew Mera	1934	"	Szosza	Wolf
42	Razanan Jospa	1934	"	Etel	Szolem
43	Adew Wolf	1935	"	Fejga	Jankiel
44	Adew Zysla	1934	"	"	"
45	Zyskind Guta	1936	Warschau	Malka	Awner
46	Wasilkowski Abrasta	1935	Bialystok	Menchka	Jakob
47	Abramowska Chawa	1934	"	Leja	Barel
48	Finkielmann Rechemia	1935	"	Leja	Lejb
49	Misonosum David	1936	"	Chana	"
50	Kacew Michel	1932	Lomza	Bejla	Barel

רשימה חלקית של הילדים שהוצרכו לטרזיינשטט

ההתקוממות בגטו

ערב הגירוש מנתה המחתרת כ-200 לוחמים. היו לה כ-130 כלי נשק. ב-15 באוגוסט התכנסה מנהיגות המחתרת, מבלי שחבריה ידעו, כי למחרת יתחיל חיסול הגטו, כדי לגבש תוכנית פעולה. תקוות המחתרת הייתה, שעם פרוץ הלחימה הצטרפו לשורותיה עוד רבים מתושבי הגטו. לשם כך הופץ בגטו כרוז בחתימתו של טננבוים וזו לשונו: "...חמישה מיליוני יהודים כבר נרצחו באירופה בידי היטלר ותלייניו. מיהדות פולין נשארו עד כה לא יותר מעשרה אחוזים. בחלמנו, בבלז'ץ, באושוויץ ובטרבלינקה, בסוביבור ובמחנות-מוות אחרים, עונו והומתו במיתות משונות יותר משלושה מיליון יהודי פולין. דעו לכם - כל המשלוחים מובלים למוות!... כבר אין מה לאבד! אל תאמינו שהעבודה תציל אתכם... מובילים אותנו לטרבלינקה! כחיות מצורעות ירעילו אותנו בגז ולאחר מכן ישרפנו במשרפות. אל נלך כצאן לטבח! אם חלשים אנו מכדי להגן על חיינו - חזקים אנו דיינו להגן על כבודנו היהודי ועל כבוד האדם שבנו, ולהראות לעולם כי כפותים אנחנו, אך עוד רוחנו בנו! אל תלכו למוות מרצונכם. כל עוד הנשמה באפכם, היאבקו על החיים, קדמו את תלייניכם בשיניים וציפורניים, בגרזן וסכין, בחומצה ומוט-ברזל... ניפול כגיבורים ובמותנו - לא נמות!... זולת כבודנו אין לנו עוד מה לאבד!.. נקמו את דם הקהילות שהושמדו והישובים שנעקרו משורש. כשתנטשו את הבית - שלחו בו אש. הציתו והחריבו את בתי-החרושת. בל נותיר אחרינו ירושה לרוצחים!"¹⁵

יהודי הגטו בחרו לצאת לנקודת ההתכנסות ואנשי המחתרת עשו דרכם למטה המחתרת, בצדו המזרחי של הגטו. בגטו פרצו דליקות. הגרמנים פרשו אותן כתחילת ההתקוממות והם צרו על החלק המזרחי של הגטו. הלחימה החלה ב-16 בחודש בשעה 10:00 בבוקר במספר מוקדים. למרות הנחיתות בכוח אדם ובנשק הצליחו הלוחמים לגרום לגרמנים אבדות, אבל האבדות שלהם היו כבדות יותר. הכוח הגרמני, שמנה כ-3,000 לוחמים, תוגבר בטנקים ושריוניות, שהידקו עוד יותר את הכיתור. הלחימה נמשכה עד ה-20 בחודש, כאשר העמדות האחרונות של הלוחמים נפלו. יש השערה שמרדכי טננבוים וסגנו דניאל מושקוביץ שמו קץ לחייהם.

חייקה גרוסמן ועוד מספר קשריות היו בעת ההתקוממות בצד הארי של ביאליסטוק בזהות שאולה. עוד עשרות יהודים הסתתרו בין חורבות הגטו ובחלק הפולני של העיר. מעריכים את מספר האנשים שהצליחו להגיע ליערות בכ-150 איש.

¹⁵ מרדכי טננבוים, דפים מן הדליקה, עמ' 13-14

ב-27 ביולי 1944 שוחררה ביאליסטוק על ידי הצבא האדום, ביום השחרור נמצאו בעיר כמה עשרות יהודים, רובם בצד הפולני. עוד כ-200 מיהודי ביאליסטוק שרדו את מחנות העבודה וכ-60 לוחמים שדרו בשורות הפרטיזנים.¹⁶

ניתן להתרשם מהתמונות בסרטון המצורף על החיים בביאליסטוק בין השנים 1939-1944:

<http://www.youtube.com/watch?v=U496IHJUXXI&feature=related>

סיכום

ביאליסטוק עברה במהלך הדורות תחת ידיים רבות. הקימו אותה הפולנים. בשלהי המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19 שלטו בה הפרוסים. במאה ה-19 הייתה העיר תחת שליטת רוסיה. גרמניה שלטה בעיר במלחמת העולם הראשונה, פולין בין שתי המלחמות ובריה"מ וגרמניה הנאצית במהלך מלחמת העולם השנייה.

ראשוני היהודים הגיעו לביאליסטוק בתחילת המאה ה-18. בתחילת המאה ה-20 היו היהודים כ-50% מתושבי העיר, ותרומתם לפיתוח כלכלת המקום ולתעשיית הטכסטיל בפרט, הייתה משמעותית. מקצת מיהודי ביאליסטוק השתייכו למעמד הבורגני והיו תעשיינים. רוב האוכלוסייה השתייכה למעמד הפועלים, לפרולטריון. ערב המלחמה מנו יהודי ביאליסטוק כ-50 אלף נפש. הייתה זו קהילה תוססת ומגוונת, שכללה דתיים וחילוניים, דוברי עברית, אידיש ופולנית, ציונים מכל מגוון הקשת, "בונדיסטים" וקומוניסטים.

עד הפלישה הגרמנית לבריה"מ ביוני 1941 שלטה על המחוז בריה"מ. החל מ-27 ביוני 1941 ועד יולי 1944 שלטו הגרמנים על העיר. ביאליסטוק סופחה לשלזיה המזרחית ולא הייתה חלק מהגנרלגוברנמן. באוגוסט 1943 הייתה ביאליסטוק "יודן-ריין".

גטו ביאליסטוק היה גטו מאורגן, יצרני, במצב כלכלי משופר, שתנאי החיים בו היו טובים, יחסית, למצב ברוב הגטאות בפולין. הצפיפות בגטו לא הגיעה למימדים מסוכנים. הדאגה לניקיון ולהיגיינה מנעו מגפות. בגטו התנהלו לימודים, נולדו ילדים והתקיימו חתונות. תושבי הגטו האמינו ביום שלמחרת המלחמה.

¹⁶ פנקס קהילות פולין כרך שמיני, עמ' 164

בזכות השקט היחסי של החיים בגטו, ועל אף השמועות, נוצרה תחושה שיהודי העיר יוכלו להמשיך בחייהם עד חלוף הסערה.

ראש היודנראט בפועל, אפרים ברש, הוא האחראי לחיים מסודרים אלה. בצל השמועות על רצח הקהילות היהודיות, הוא השרה בתושבי הגטו אמונה וביטחון. ברש האמין בכל ליבו, שתרומתו של הגטו למאמץ המלחמה הגרמני היא שתציל אותו, והוא פעל באופן מתמיד להגברת כושר היצור של הגטו, על ידי תוספת מפעלים ובתי מלאכה, ולגידול מתמיד בכוח האדם היצרני.

שיתוף הפעולה של ברש עם שלטונות הכיבוש הגרמניים הסיח את דעתו ממדיניות "הפיתרון הסופי" ואפשר להפיץ ברבים את האמונה, שהגטו מקום בטוח. על אף מעמדו והפיתויים שנבעו מכך, ברש לא נכשל ושמר על ניקיון כפיו היות וביסודו הוא היה אדם מוסרי עד הסוף. דווקא לנוכח נתונים אלו מציקה השאלה מדוע, כשהתברר לו על חיסול הגטו, הוא לא דרבן את היהודים לברוח או לפתוח במאבק.

במהלך הכיבוש הגרמני קמה בביאליסטוק מחתרת בהנהגתו של מרדכי טננבוים. טננבוים פעל ללא לאות לאיחוד הזרמים השונים לכדי גוף לוחם אחד. משימתו צלחה מאוחר מידי, ערב חיסול הגטו. דמותו של טננבוים מצטיירת כדמות טראגית. הדילמות האם לפתוח בהתנגדות ומתי? האם להישאר בגטו או לברוח ליערות? לאחר שמערכת היחסים בין טננבוים וברש התערערה התקשה טננבוים להיאבק בברש. ברש הונחה מכוחה של תפיסה הגיונית, שהוכיחה את עצמה במשך שנתיים, שהעבודה תציל. שילוב הקונספציה שלו עם תרומתו לחיים בגטו גרמו, שתושבי הגטו ינהרו אחריו ולא אחר טננבוים והמחתרת.

"שאריות" בית הכנסת הגדול בביאליסטוק ואנדרטה לזכר קהילת ביאליסטוק

מקורות

בלומנטל נחמן, דרכו של יודנראט, יד ושם, ירושלים, תשכ"ב

בנדר שרה, מול מוות אורב, עם עובד, תל-אביב, תשנ"ז

גרוסמן חייקה, 25 שנים למרד גטו ביאליסטוק, ילקוט מורשת חוברת ט' תשרי
תשכ"ט אוקטובר' 1968

ווייס אהרון, להערכת דמותו של ברש, ילקוט מורשת חוברת י' ניסן תשכ"ט אפריל
1969

טננבוים-בקר נינה, האדם והלוחם, יד ושם, ירושלים, תשל"ד

טננבוים-תמרוף מרדכי, דפים מן הדליקה, יד ושם, בית לוחמי הגטאות, הוצאת
הקיבוץ המאוחד, אוגוסט 1984

טרונק ישעיה, יודנראט, יד ושם, ירושלים, תשל"ט

רונן אביהו וכוכבי יהויקים, גוף שלישי יחיד כרך ב', הוצאת מורשת, בית לוחמי
הגטאות, 1995

פנקס קהילות פולין כרך שמיני, הוצאת יד ושם, ירושלים, תשס"ו

נספח

אפרים ברש (1892-1943)

אפרים ברש נולד בעיר וולקוויסק (Volkovysk) שבמחוז ביאליסטוק למשפחה אמידה ומיוחסת. ברש קיבל השכלה יהודית וכללית, למד בגרמניה הנדסה והשתייך לתנועה הציונית. במלחמת העולם הראשונה עבר ברש עם משפחתו לרוסיה. בתום המלחמה חזר לעיר הולדתו והיה לאיש עסקים, פעיל במוסדות יהודיים וראש ההסתדרות הציונית במקום. ב-1934 עבר ברש לביאליסטוק והמשיך בתפקידים ציבוריים, כולל ניהול הקהילה. בתחילת שנות ה-30 ביקר ברש בארץ ישראל, ביקור מקדים לקראת עליית המשפחה לארץ. בכורו של ברש נשלח ללמוד באוניברסיטה העברית, התגייס לצבא הבריטי והיה מראשוני הטייסים היהודים.

על אף שברש לא היה ראש היודנראט הרשמי הוא היה הדמות הדומיננטית בהנהגת היודנראט, ותרומתו לחיים המסודרים בגטו משמעותית. עד נובמבר 1942 הייתה הנהגת היודנראט הנהגה קולקטיבית וברש היה ראשון בין שווים. מנובמבר 1942, כאשר הגרמנים החלו לחסל את הקהילות היהודיות במחוז לובלין, התגלה ברש כיחיד, המסוגל לשמש מנהיג, וכך הוא הצליח לבסס את שלטונו ביודנראט. ברש שהיה איש מפוכח ומעשי סירב להשלים עם העובדה, שהגרמנים יהיו מוכנים לוותר על גטו ביאליסטוק. ברש השכיל ליצור קשרים מיוחדים עם הממונים הישירים על הגטו ואלו חיזקו את אמונתו, כי לגטו ביאליסטוק מעמד מיוחד. שיתוף הפעולה בין היודנראט, בהנהגתו של ברש, לבין מנגנון הכיבוש הסיח את דעתו של הראשון ממדיניות הרצח של הגרמנים ואפשרה לשכנע את תושבי הגטו, כי הגטו הוא מקום בטוח.

ברש פעל בכל כוחו להציל את יהודי הגטו אולם נכשל. חייקה גרוסמן במאמרה "25 שנים למרד גטו ביאליסטוק" כותבת על ברש את הדברים הבאים "הגטו היה "פרודוקטיבי", בראשו עמד המהנדס אפרים ברש, היו"ר בפועל של היודנראט. אין ספק שהיה איש בעל מעוף ואופי חזק. תפקידו של איש זה, ניתן לסיכום בצורה חד-משמעית: שלילית."¹⁷

¹⁷ חייקה גרוסמן, 25 שנים למרד גטו ביאליסטוק, עמ' 39

אהרון וויס, במאמר תגובה למאמרה של חייקה גרוסמן, "להערכת דמותו של ברש", חושב, שהכותבת החמירה קצת עם ברש. הקושי שבהערכת דמותו ופועלו של ברש דומה, במידה מסוימת, לקושי להעריך את דמותו של רומקובסקי בגטו לודז'. יש משותף בין שתי הדמויות, על אף שאופיו המתון של ברש עמד לו לזכות בהשוואה למגלומניה של רומקובסקי. אין ספק שרומקובסקי וברש פעלו על פי חזון שהעבודה, סדר, משמעת וציות לדרישות הגרמנים יצילו. לשניהם היה סדר יום ברור. שניהם ניחנו ביכולות ביצוע מרשימות. כל הכותבים על ברש מציינים, שהיה איש הגון ונשאר כזה עד חיסול הגטו. ברש פעל בצורה החלטית כדי שבגטו יהיו חיים נורמאליים ככל האפשר, מנגד, הוא פעל בנחישות נגד גורמים שליליים בגטו. ברש, כמו רומקובסקי, היה מוכן להקריב חלק מתושבי הגטו כדי להציל את השאר.

ניצול מגטו ביאליסטוק מספר, כי ערב אחת האקציות ברש קרא למשטרה היהודית ומפקדה, יצחק מרכוס, ואמר להם, כי כאשר אדם סובל מהרעלה מסוכנת ויש לקטוע את זרועו כדי להציל את חייו, עושים זאת.¹⁸ ברש שמר על קשר עם מנהיגי המחתרת בגטו וסייע להם בנשק ובכסף.

כמו שנאמר, ברש לא הצליח במשימתו ונשאלת השאלה למה? אחת התשובות האפשריות היא, שברש היה כל כך שבוי בקונספציה של עצמו, עד כי גם בשלב שהיו בידיו ידיעות על הנעשה בוילנה, מחוז ביאליסטוק, וארשה, וטרבלינקה הוא התקשה להודות, כי תפיסת עולמו מיצתה את עצמה. בשלב זה הוא היה צריך לשנות כיוון ולשתף פעולה עם המחתרת כדי לנסות להציל את מי שניתן היה להציל.

¹⁸ ישעיה טרונק, 'ידנראט', עמ' 379

מרדכי טננבוים (1916-1943)

נולד ב-1916 בוארשה, ברחוב מילא 46, כילדם השביעי, בן זקונים, לאנה ודוד טננבוים. בהתבגרם נטשו ילדי משפחת טננבוים את עול התורה והמצוות וגילו עניין בתרבות הפולנית. המשפחה הייתה רב-גונית גם מבחינה פוליטית. בתוך התא המשפחתי התחוללו מאבקים פוליטיים. בין בני המשפחה היו: "בונדיסטים", "פולקיסטים" וציונים סוציאליסטים.

מצעירותו הצטרף מרדכי ל"שומר הלאומי", תנועת נוער בעלת אופי צופי וזיקה אל "הציונים הכלליים".

מדריכו מאותה תקופה זוכר אותו כ"בחור רציני, בעל עיניים חולמות לא מרבה לחייך"¹⁹ כבר בנערותו הוא הכיר את מי שהייתה חברתו, טמה שניידרמן. מרדכי היה נסחף בדמיונותיו וטמה, שהייתה המציאותי מבין השניים, הייתה "מחזירה אותו לקרקע". מרדכי למד בבית ספר "תרבות", שם היה תלמיד מצטיין עד גיל 12. בשלב זה הוא עבר ללמוד בבית ספר מקצועי ואז פרש והחל לעבוד.

כבן 16 לקחת מרדכי חלק בתנועת הנוער הציונית סוציאליסטית "פרייהייט-דרור"²⁰ יחד עם טמה ומהר מאד היה למדריך אהוב. מרדכי אהב שירה וטבע וזכה להערכה בשל העובדה, שאצלו לא היה פער בין דיבור למעשה. ב-1938 נבחר מרדכי להנהגת "החלוץ" בפולין ועסק בתחום החינוך והתרבות. מרדכי שלט בפולנית, שהייתה עבורו שפת התרבות, ביידיש שהייתה שפת הרחוב, בעברית אותה למד ב"תרבות" וברוסית. מרדכי התעניין בלימודי מזרחנות ושקד כדי להתקבל ללימודים ב"מכון למדעי המזרח" שליד אוניברסיטת וארשה. מרדכי הרבה להתעניין בספרות יפה, היסטוריה, פילוסופיה, אנתרופולוגיה, מדעי הטבע, אסטרונומיה ועוד.

ב-1938 נפטר אביו של מרדכי והאם שקעה בדיכאון. זמן קצר מאוחר יותר עזב מרדכי את הבית להכשרה. באמצע שנת 1939 נקרא מרדכי לפעולה במרכז "החלוץ" בוארשה, במחלקת התרבות, ובמסגרת זו הוא מצא לנכון להביע את דעותיו בביטאון הרעיוני "הידיעות שלנו".

¹⁹ יהויקים כוכבי, מרדכי טננבוים, בתוך גוף שלישי יחיד כרך ב', עמ' 8

²⁰ בשנת 1938, בהתכנסות בלבוב התקבל השם "דרור" לתנועה המאוחדת "פרייהייט"-החלוץ הצעיר.

במרס 1939 הוא כתב מאמר, בו הוא תקף את הפאסיביות היהודית בגולה, וזו לשון הדברים: "היהודים למדו לוותר על הדרישות היסודיות ביותר של חוש הקיום הטבעי. רגש הפחד, הסיבות האובייקטיביות החיצוניות, הדת, כל תולדות היהודים בגלות רצופים פחדנות רציונאלית ומבוססת. להוציא מספר מקרים, לא היו מעשים של התנגדות המונית". בהמשך המאמר הוא מבקר את ההורים היהודים שמחנכים את ילדיהם ל"מעשיות" ואת "הסנובים" אשר לא לימדו את הילד היהודי "לעמוד על נפשו מול ידי עשו".²¹

אחד מהנושאים, שהעסיקו את מרדכי, היה "הגבורה". הוא טען, שכדי להיות "גיבור" לא דרושות תכונות צבאיות או תכונות ספציפיות אחרות. לדעתו הגיבור האמיתי מתעב את המלחמה והנשק, הוא משתוקק לשלום ולעבודה קונסטרוקטיבית יומיומית. גבורה עבור מרדכי היא אורח חיים. גבורה פירושה להתמיד ולהחזיק מעמד בכל מקום, על ידי אורח חיים "שאינו מוותר על אף שעל אדמה". תנאי ראשון הנדרש הוא לדעת על מה אתה נלחם ולשמור על טוהר הנשק.

לאחר פרוץ המלחמה עברו מרדכי וטמה לחות ההכשרה בגרוכוב, משם לקובל שבוולין ובהמשך לוילנה, שם עסק מרדכי בטיפול בחברי התנועה ופליטים. לוילנה הגיעה בנובמבר 1939 גם אחותו הקטנה, תמר, שבהמשך עלתה לארץ ישראל.

עם הזמן הפך מרדכי להיות אחד האנשים המרכזיים בתנועה. אחת מתכונותיו הבולטות הייתה נאמנות, לחברים ולתנועה. אחד מחבריו באותה תקופה מעיד עליו כי: "מרדכי ניחן בקסם יחיד במינו, היה לו מעין כוח מגנטי נדיר, אשר משך אליו את לב האדם. [...] הוא שפע חיוניות ותסס מרוב להט. הוא נטה להתלהב מכל דבר יפה ונעלה. מסירותו ונאמנותו לא ידעו גבול."²² כדי לפעול באופן חופשי ביקש מרדכי להצטרף אל עדת הקראים ואימץ לעצמו בוילנה תעודה טטארית על שם יוסיף תמרוף. בוילנה פעל מרדכי בשיתוף פעולה עם איש הוורמכט, מי שהוכר לימים כחסיד אומות העולם, אנטון שמיד, בניסיון לחלץ יהודים מהעיר למקומות מבטח והעברת חברי "הדרור" לביאליסטוק. עקב ההשמדה בוילנה הוחלט להעביר את הנוער לביאליסטוק שנתפסה כמקום בטוח יותר.

²¹ נינה טננבוים-בקר, האדם והלוחם עמ' 50

²² יהויקים כוכבי, מרדכי טננבוים, בתוך גוף שלישי יחיד כרך ב' עמ' 14

בביאליסטוק הקים טננבוים את קיבוץ "תל-חי", שבו התפתחו חיים חלוציים ופינה שקטה לאנשי רווח ועסקני ציבור. בהמשך קיבל הקיבוץ אישור מהיודנראט לעבד את המגרשים הריקים של הגטו. בתקופת הקיץ סיפקו שטחים אלו 190 טון ירקות לתושבי הגטו.²³

ב-24 במרס 1942 הגיע מרדכי טננבוים לווארשה, שם קיבל על עצמו להדריך את "הקבוצה הצעירה", שכללה את חברי הגימנסיה במחתרת של "דרור", עריכת פרסומים וסיוע ליצחק צוקרמן בהוצאת ביטאון התנועה "ידיעות". במהלך שהותו בגטו וארשה מונה מרדכי טננבוים לחבר הוועדה הצבאית של "הגוש האנטי פאשיסטי". הרעיון היה לפעול נגד גרמניה כדי לסייע לצבא האדום. לאחר מאבק רעיוני ממושך בתוך "הגוש" הוסכם על הקמת ארגון צבאי מקביל אשר בסיסו יהיה בתוך הגטו, שם גם תהיה זירת הלחימה שלו. בראש הארגון הועמד מרדכי טננבוים. כך היה טננבוים לאחד ממניחי היסוד למאבק המזוין בגטו וארשה.

אמו של מרדכי נתפסה ביום העשירי לאקציה מגטו וארשה וכל ניסיונותיו לחלצה מהאומשלגפץ לא צלחו. ב-28 ביולי 1942 הוקם אי"ל. מרדכי טננבוים נמנה עם חברי מפקדת הארגון. עם סיום האקציות מגטו וארשה ב-12 בספטמבר 1942 הוחלט להקים את הארגון הלוחם כארגון ארצי, וטננבוים מונה "מפקד" בביאליסטוק. בנובמבר 1942 הגיע טננבוים לגטו ביאליסטוק והחל בהקמת כוח מאוחד, שיפעל מול הגרמנים ביום פקודה. טננבוים הבין, כי תנאי מרכזי לפעולה בקנה מידה גדול נגד הגרמנים הוא איחוד כל הכוחות בגטו, ולכך הוא הקדיש מאמצים רבים. את פעילותו בביאליסטוק תעד טננבוים ביומן אותו החל לכתוב ב-13 בינואר 1943.

פעילותו של טננבוים בביאליסטוק נגעה במספר תחומים: הוא חיבר כרוזים לתושבי הגטו ובהם קריאה לעמידה והתגוננות לרגע, שבו יתחילו לחסל את הגטו, הוא עסק בתיעוד, הכנות ללחימה, אימון ויצור נשק וליכוד הכוחות שהיו פעילים בגטו. טננבוים היה הרוח החיה בכל דבר. הוא הקרין סביבו התלהבות, ביטחון ושלווה. יחד עם זאת היה ברור לו, שמדובר במאבק שסופו מוות "אל נא נשלה את עצמנו" הוא נהג לומר - "אף אחד מאתנו לא ייצא חי, כולם יפלו. זה יהיה קרב, קרב עקשני ביותר".²⁴

²³ נחמן בלומנטל, דרכו של יודנראט, עמ' 438

²⁴ נינה טננבוים-בקר, האדם והלוחם, עמ' 147

בינואר 1943 יצאה טמה לוארשה על פי שליחותו של טננבוים. טמה מצאה את מותה במרד הקטן. מרדכי שקע במרה שחורה ובראשו עלו מחשבות אובדניות, אולם, תחושת האחריות הציבורית ומנהיגותו גברו, וכך הוא כותב ביומנו ב-3.2.1943: **"עכשיו אסור לי ללכת מכאן. כל הגטו, למעלה מארבעים אלף יהודים מחכים לי. אי אפשר."**²⁵

למרדכי טננבוים היו יחסים מיוחדים עם אפרים ברש. הם רחשו אהדה זה כלפי זה. היחסים בין השניים התערערו לאחר האקציה של פברואר 1943 ולקראת חיסול הגטו. ככל שמועד חיסול הגטו הלך וקרב הפך מרדכי רציני וממוקד במטרה. חייקה גרוסמן מתארת אותו במילים הבאות: **"ראינו אותו בימים ההם-מתהלך במגפיו הגבוהים, לבוש חולצה "סטאלינית" שחורה, מכנסיו תחובים במגפיו ואקדח בכיסו. אש אחרת בעיניו, מבריקה יותר, חמה יותר. התנהגותו אחרת, ערנותו אחרת, ערנות חדשה. אף שחור עיניו אחר."**²⁶

לסיכום דמותו של מרדכי טננבוים ניתן לומר, שמדובר באיש, שהיה נכון להקריב את הקרבן העליון לטובת הכלל. הוא עצמו היה אינדיווידואליסט, איש חזון בעל דמיון וחלומות, שהטיף לאהבת האדם והטבע. לטננבוים הייתה אינטואיציה בריאה, חוש עמוק להיסטוריה ויכולת לחזות תהליכים עתידיים. את טננבוים אפיינו תכונות של מנהיג, שגילם את ערכי החלוציות העברית: מעשים, דמיון ומסירות ללא גבול.

ההיסטוריון האנגלי, בן המאה ה-19, קארלייל, הסביר, שמה שמאפיין את הגיבורים, בשונה מבני זמנם הרגילים, הן תכונות ספציפיות מסוימות. את הגיבורים מאפיינים קודם כל: כוח יוזמה כביר ושאיפה אדירה, חוש מפותח מאד לתפוס את צרכיו ונטיותיו של העם, ולבסוף-כשרון ארגוני להגשמת המשימות שקבעו לעצמם, על אף כל המכשולים והסכנות²⁷, כזה היה מרדכי טננבוים.

ביום השנה השני למרד גטו וארשה העניקה ממשלת פולין אותות כבוד צבאיים ל-50 גיבורים יהודים, שהצטיינו בתחומים ובאזורים שונים. אחד מאלו שקיבלו את אות ההצטיינות הגבוה של "צלב גרונו ואלד" היה מרדכי טננבוים.

²⁵ מרדכי טננבוים, דפים מן הדליקה, עמ' 37

²⁶ יהויקים כוכבי, מרדכי טננבוים, בתוך גוף שלישי יחד כרך ב' עמ' 54

²⁷ נינה טננבוים-בקר, האדם והלוחם, עמ' 262